

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ AYRIMLAR VƏ AYRIM DİALEKTİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Giriş. Azərbaycan dilçiliyinin əsas araşdırma istiqamətlərindən biri olan dialektologiya və ya dialektoloji araşdırmalar XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq diqqət mərkəzində olmuş, bu əsrin ortalarına və sonlarına doğru belə diqqət daha da artmışdır. Dialektoloji fəaliyyətin nəticəsi olaraq Azərbaycan dialektləri üzərində təsnifatlar aparılmış, ayrı-ayrı dialekt və şivələrə məxsus sözlər toplanılmış, dialektoloji lüğət və atlas çap olunmuş, toplanan materiallar üzərində tədqiqatlar aparılaraq elmi əsərlər akademik dövriyyəyə daxil edilmişdir. Belə ki, 1964-cü ildə Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 1990-cı ildə Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası (sonralar 2015-ci ildə Naxçıvan, 2022-ci ildə isə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlasları) işıq üzü görmüş, müxtəlif illərdə (1942, 1962, 1967, 1983 (rus dilində), 2008) M.Şirəliyevin Azərbaycan dialektologiyası kitabı (dərslük) çap olunmuşdur. Bunlardan başqa, ayrı-ayrı dialektlərə aid namizədlik dissertasiyaları və ya monoqrafiyalar yazılmışdır. Belə ki, Bakı dialekti (Məmmədağa Şirəliyev – 1941), Quba dialekti (Rəsul Rüstəmov – 1948), İsmayılı şivəsi (İ.Hacıyev – 1948), Mərzə şivəsi (B.İbrahimov – 1949), Oğuz şivəsi (A.Hüseynov – 1952), Abşeron yarmadasının qərb rayonu şivələri (A.H.Vəliyev - 1952), Tovuz şivəsi (Q.Cəfərov – 1954), Salyan şivəsi (Kamil Ramazanov – 1956), Ordubad dialekti (Teyyub Həməzəyev – 1960), Şəki dialekti (Musa İslamov – 1961), Cəbrayıl şivəsi (Tofiq Hacıyev – 1961), Qazax dialekti (Əli Cəfərov – 1962), Gədəbəy şivələri (B.Sadiqov – 1963), Qax şivəsi (Səyyarə Mollazadə – 1966), Zəngilan şivəsi (Səfi Behbudov – 1966), İmişli şivəsi (Məmməd Cəfərzadə – 1969), Gəncə dialekti (İdris Həsənov – 1926), Muğan qrupu şivələri (redaktoru R.Ə.Rüstəmov – 1955), Dərələyəz şivələri (Həsən Mirzəyev – 2003), Meğri şivələri (Əhmədəli Əliyev – 2004), Çənbərək və Karvansaray şivələri (Şövkət Kərimov – 2004), Qubadlı şivələri (Roza Abbasova – 2006), Təbriz dialekti (Məhərrəm Məmmədli – 2008), Qərbi Azərbaycanın Ağbaba şivəsi (Bayramova A. – 2018) və s. tədqiqatlar hazırlanaraq elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur.

Qeyd edək ki, Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında mühüm baza rolunu oynayan ayrım dialekti ilə bağlı ayrıca sistemli bir tədqiqat əsəri əlimizdə yoxdur. Onu xüsusi olaraq deməliyik ki, ayrım dialektini XX əsrin 30-cu illərində Əliəkbər Babazadə adlı bir tədqiqatçı araşdırıb dissertasiya yazsa da, təəssüf ki, həmin işi nə müdafiə etmək, nə də onu bitirib nəşr etdirmək həmin alimə nəsib olub. Sadəcə, bəzi mənbələrdən onun haqqında bu sözləri oxuyuruq: "...Dissertasiya mövzusu kimi Ə.Babazadə Azərbaycan dilinin ayrım // ayrım şivəsini götürübmüş. Bu məqsədlə o, 1936-cı ildə Dəstəfur (indiki Daşkəsən) və Gədəbəy rayonlarının 13 kəndinə ekspedisiyaya gedib. 1938-ci ilin 10 oktyabrından 1939-cu ilin 7 yanvarınadək çəkən 78 günlük ikinci səfərində isə Azərbaycanın Kəlbəcər, Laçın, Xanlar (*indiki Göygöl* – R.B), Dəstəfur, Ermənistanın Kirovakan, Dilican, Krasnoselsk (Çənbərək), Basarkeçər rayonlarının ayrımın yaşayan 22 kəndindən zəngin dil materialı toplayıb" (4, s. 295). Yaxud: "1943-cü ilin dekabrın 4-dən 5-nə keçən gecə bu amansız dünyaya gözlərini əbədi olaraq yumdu. Böyük intizarda olduğu "həyatımın ən xoşbəxt günü" adlandırdığı müdafiə gününü yaşaya bilmədi... Ədəbiyyat və Dil İnstitutundan gələn əməkdaşlar 1947-1949-cu illərdə evindən kitablarını aparıblar ki, İnstitutda həmin kitablardan ibarət guşə yaradacağıq. 1961-ci ildə isə "Azərbaycan dilinin ayrım dialekti" dissertasiyasının tarixi xülasə, fonetika, morfolojiya, lüğət hissələrini, 60 səhifəlik "Nida" məqaləsini və başqa xeyli yazısını aparıblar ki, nəşr edəcəyik. İndiyədək həmin əsərlərin nə yeri bilinir, nə də "gördüm" deyən var..." (4, s. 298). Görünən budur ki, işin əlyazması da itib-batıb, nəhayət ki, ortada nə həmin tədqiqat işi, nə də onunla bağlı hər hansı ətraflı bir məlumat var. Buna görə də Azərbaycan dialektləri arasında yeganə olaraq etnik baxımdan adlandırılan ayrım dialektinin araşdırılması indiyə kimi reallaşmamışdır. Halbuki o, Azərbaycan dilinin qədimliyini özündə daha çox yaşadan dialektidir. Qədimliyi mühafizə edən ayrım dialektinin araşdırılması zamanın tələbidir. Özü də elə bir vaxtda ki, bədnam qonşularımız öz köklərindən uzaqlaşaraq Azərbaycan xalqına məxsus nə varsa, özlərinə aid etməklə məşğul olurlar. Əzəli torpaqlarımıza, məhənlərimizə, mətbəx texnologiyamıza, hətta Oğuzun 11-ci qolu olan ayrım (eymür) tayfasını da çox səhv edərək özləri ilə əlaqələndirməyə çalışırlar.

Oğuz tayfasına malik olan ayrımın Azərbaycanın qərbində, yəni Qərbi Azərbaycan torpaqlarında da tarixən məskunlaşmışlar, həmin dialektin xarakterik xüsusiyyətlərini bu gün də yaşatmaqdadırlar. Düzdür, bədnam qonşularımız havadarlarının dəstəyi ilə bizim insanları – ayrımın da daxil olmaqla həmin əzəli torpaqlarımızdan didərgin salmış, bizim ərazimizi zəbt etmiş və qondarma dövlət yaratmışlar. Bütün bunlara rəğmən deyə bilirik ki, ərazilərimiz işğal edilib və ya zəbt edilib digər xalq tərəfindən məskunlaşma obyektinə olsa da, türk (Azərbaycan) xalqına məxsus toponimlər dəyişdirilsə də, həmin ərazidən qovulan insanların təfəkküründə, təfəkkürünü ifadə edən dilində - nitqində - danışığında həmin kolorit – Azərbaycan ruhu, o ərazilərin Azərbaycana aidiyyəti yaşamaqdadır. Yəni bu, xalqın folklorunda və dialektində mühafizə edilir, saxlanır və yaddaşlardan yaddaşlara, hafizələrdən hafizələrə köçürülərək gələcək nəsillərə ötürülür. Bu gün erməni nə qədər özünü yalandan öldürsə də, onların heç bir əsaslı faktı yoxdur. Ona görə ki onlar öz tarixi keçmişlərinin üstündən xətt çəkməklə ucalmaq istəyirlər. Lakin dediklərinin və yazdıqlarının uydurma olduğu aydın görünür. Azərbaycan xalqının tarixini yaşadan maddi və mənəvi dəyərlər, xüsusilə dialekt və folklor faktları bu torpaqların azərbaycanlılara məxsus olduğunu sübuta yetirən nümunələrdir. Bu baxımdan da ayrım dialektinin ayrıca öyrənilməsi çox aktualdır. Bu dialektə məxsus olan dil faktlarının toplanması və elmi təhlil müstəvisində tarixi-müqayisəli təhlil edilməsinə böyük ehtiyac vardır. Lakin bu

³⁹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru ADU-nun doktorantı, BDU-nun Türkoloji araşdırmalar ETL-in kiçik elmi işçisi
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-7183-662X>, ramilbayramov@bsu.edu.az, rbayramov924@gmail.com

yazımızda biz ayrım dialekti və ya ayrımlarla bağlı indiyə qədər yazılan elmi yazılara nəzər salıb onları sistemli şəkildə öyrənməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Belə bir işin əsas məqsədi odur ki, indiyə qədər hansı işlər görüldü və biz bundan sonra nə etməliyik. Bəli, qeyd etdiyimiz kimi, ayrım dialekti ayrıca araşdırma mövzusu olmayıb və ya bu barədə əlimizdə hansısa bir sanballı tədqiqat işi yoxdur. Lakin pərakəndə də olsa, bəzi mənbələrdə; dərslik, dərs vəsaiti, monoqrafiya, dissertasiya, kitab və məqalələrdə bu mövzuya aid məlumatlara rast gəlirik. Həmin materialları aşağıdakı kimi sistemləşdirmək mümkündür:

Ayrım dialektinə və ya ayrımlara həsr edilən kiçik həcmli yazılar

Qeyd edək ki, ayrımlara və ayrım dialektinə həsr edilmiş ayrıca kiçik həcmli əsərlər də çox az saydadır. Belə ki, tədqiqat zamanı biz G.Vəliyevanın “Ayrımlar və ayrım şivəsi haqqında” (11) adlı məqaləsini əldə etdik. Müəllif adı çəkilən yazısında qısa da olsa, ayrımların özləri və məskunlaşdığı ərazilər barədə məlumat verir. Buradan ayrımların Azərbaycan Respublikasının qərb bölgəsində məskunlaşan qədim türk tayfalarından olduğu aydın olur. Müxtəlif mənbələrə istinadən ayrımların əsasən Azərbaycan Respublikasının Gədəbəy, Daşkəsən, Tovuz, Qazax, Kəlbəcər, Göygöl və s. rayonlarında yaşadığı, onların danışdığı dili xüsusiyyətləri türk dillərinin oğuz elementlərini qoruyub saxladığı, onların öguzlara məxsus görkəmləri və s. göstərilir. Həmçinin məqalədən o da aydın olur ki, ayrımlar təkcə Azərbaycanın daxili ərazilərində deyil, həm də qonşu dövlətlərin (İran, Türkiyə, Gürcüstan, Ermənistan) ərazilərində də yaşayırlar. Bu yazıda ayrım sözünün etimoloji anlamaclarına da qismən aydınlıq gətirilir. Bu etnonimin “EL-RUM” sözündən yarandığı güman kimi qeyd edilir. G.Vəliyeva Q.Qaraşarlıya əsaslanaraq yazır ki, “Ayrımların əjdadları Kiçik Asiya türkləri olmuşlar. Ayrı-ayrı məkanlarda məskunlaşdıqlarına görə onlara ayrım demişlər... Qazax bölgəsində Qoşqar və Kəpəzdağ ətəklərinə köçən ayrımların nəsil davamçıları indi də yaşayırlar. XVI əsrdə ayrımlar iki hissəyə bölünmüşlər: bir qismi Güney Azərbaycana köçmüş və burada Şah Abbasi dəstəklədikləri üçün “Şahsevən” adlandırılmışdır. Digər qismi köhnə yerlərində qalıb yeni nəsilə törətmişdir. Hazırda Qazax rayonundakı Quşçu Ayrım, Baqanis Ayrım, Dadanis Ayrım, Tovuz rayonundakı Molla Ayrım, Şınıx Ayrım, Polad Ayrım, Axsaq Ayrım, Gürcüstandakı İmərə, İmira, İmirasani (İmir Həsənli) kimi coğrafi adları bu etnonimin müxtəlif variantları kimi düşünmək olar” (11, s. 85). Bunlardan başqa, məqalədə Türkiyənin müasir toponimiyasında ayrım sözü ilə səsləşən Eymur adlı 72 coğrafi adın olmasından, bu sözün eymur fonetik tərkibində işlənməsini həm a > e sait əvəzlənməsi, həm də r > m yerdəyişməsinin mövcudluğunun mümkünlüyündən, ayrım sözünün mənşəyi ilə bağlı xalq etimologiyalarına əsaslanan fikirlərdən, bu dialektin digər özünəməxsus keyfiyyətlərindən qısa da olsa, bəhs edilir.

Haqqında bəhs etdiyimiz yazıdan başqa, digər bir məqalə ilə də tanış olduq. Bu Sefi Behbudovun “Azərbaycan dilinin ayrım şivəsində feilin nəqli keçmiş zamanı” adlı elmi məqaləsidir (2). Müəllif mövcud məqalə başlığının üzərinə ulduz işarəsi qoyaraq səhifənin aşağısında belə bir izahat verir: “Məqalə Gədəbəyin Anıqdam, Böyük Qaramurad, Dəyirmandağ, Gərgər, Musayal, Qumlu, Söyüdlü, Şəkərbəy, Daşkəsənin Alaxançallı, Almalı, Astaf, Əmirvar, Əhmədli, Qabaqtəpə, Qıyıqlı, Mollahəsənli, Yolqulular, Xanların (*İndiki Göygöl – R.B.*) Aşıqlı, Əli Bayramlı, Çaylı, Pənahlar, Pirverdilər, Toğana, Kəlbəcərin Abdullaşağı, Krvansarayın Alaçıqqaya, Ağkilsə, Mırteyil, Poladlı, Samuxun Sarıqamış, Goranboyun Xanqərvənd kəndlərindən toplanmış materiallar əsasında yazılmışdır” (2, s. 67). Bu qeyddən göründüyü kimi, müəllif ayrım şivəsi deyərək adı çəkilən ərazilərə məxsus dialekt faktlarını nəzərdə tutur. Nəqli keçmiş zamana aid mövcud şivələrdən əldə edilən nümunələri məqalədə sistemləşdirir, onların işlənmə məqamlarını konkret dil materialları təqdim etməklə əsaslandırır. Ayrımların məskunlaşdığı ərazilərdə fərqli dialekt xüsusiyyətlərinin olduğunu qeyd edir.

Tədqiqat zamanı Oruc Bağrov (Gədəbəy rayonunun Poladlı kənd ibtidai məktəbin direktoru) tərəfindən 1990-cı ildə qələmə alınmış “Emir yurdundan qalan izlər” adlı kiçik bir yazıya (Tərəqqi qəzeti, 27 yanvar 1990-cı il) rast gəldik. Mövcud yazı elmi müstəvidə olan bir araşdırma olmasa da, bizə gərəkli olan bəzi məlumatları özündə əks etdirir. Burada Gədəbəy rayonu ərazisində yaşayan emir nəslinin yurd saldığı yerlər və onlara məxsus bəzi adət-ənənələr barədə məlumat verilir. “...K.Qaramurad yaxınlığında, dağlar qoynunda Emir adlı bir kənd var. Tarixi sənədlər sübut edir ki, öguzların on birinci tayfası Emir adlanmışdır. Vaxtı ilə həmin tayfa bu kəndin əhatəsində yaşamış, sonra isə ölkəmizin, habelə Türkiyənin müəyyən ərazilərinə yayılmışlar. “Böyük qalaça”, “Kiçik qalaça” tikililərindən, daş qutu qəbirdən tapılan əşyalardakı, habelə bu ərazidəki başqa memarlıq abidələrindəki izlər emirlərin (*ayrımların – R.B.*) yaşayışından, mədəniyyətindən xəbər verir. Qüdrətli tayfa olub, azadlığı sevib, yaşamağın mənasını duyub. Tarixə müxtəlif yer adları qoyub gedib” (1). Bu kiçik qeyddən aydın olur ki, Gədəbəyin ayrımlar yaşayan ərazilərində onların qədimliyini göstərən tarixi-mədəni nümunələr mövcuddur və öz araşdırılmasını gözləyir. Öyrənilməsi vacib olan belə nümunələrdən biri onlara məxsus dialekt xüsusiyyətlərinin tədqiqidir.

Dialektologiyaya dair hazırlanmış dərslik, dərs vəsaiti və digər kitablarda mövcud olan qeydlər

Azərbaycan dialektologiyasının tədqiqi ilə yanaşı, onun tədrisi məsələsi də diqqət mərkəzində olan məsələlərdən olub. Buna uyğun olaraq, Azərbaycan dilçiliyinin mühüm sahələrindən biri olan dialektologiyanın ali məktəblərdə tədrisində istifadə üçün mövcud proqram əsasında bir neçə dərslik və dərs vəsaiti hazırlanmışdır. Təbii ki, burada məqsədimiz mövcud dərslikləri təhlil etmək deyil, əlbəttə ki, əldə olan tədris vəsaitlərində ayrım dialekti ilə bağlı məqamlara nəzər yetirmək, onları göz önündə canlandırmaqla mövzunun işlənmə dərəcə və səviyyəsini müəyyən etməkdir. Belə ki, dialektologiyaya aid hazırlanan ilk dərslik M.Şirəliyevin adı ilə bağlıdır. O dərsliyində (9) ayrım dialektindən ayrıca bəhs açmasa da, bir sıra məqamlarda bu dialektə məxsus nümunələr verməklə onun varlığını əks etdirmişdir.

Bu sahə ilə bağlı olan və hazırda ali məktəblərdə tədris vəsaiti kimi istifadə edilən dərsliklərdən biri də prof.

M.Məmmədlinin 2019-cu ildə çap olunmuş “Azərbaycan dialektologiyası” (6) adlı dərsliyidir. Bu dərslikdə də müvafiq dil faktlarının dialektlər üzrə işlənmə xüsusiyyətlərindən bəhs olunarkən ayırım dialektinə aid nümunələr də təqdim edilmişdir. Digər əsərlərdə olduğu kimi burada da ayırım şivəsi qərb ləhcəsinin tərkib hissəsi kimi verilir. M.Məmmədli qərb ləhcəsinin və onun xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən bu ləhcənin 3 şivə qrupuna bölündüyünü qeyd edir: “1) Qarabağ, 2) Qazax-Borçalı, 3) Ayırım şivəsi (Gədəbəy və Daşkəsən rayonlarının ərazisində)” (6, s. 38). Həmçinin bu kitabda ayırım dialektinin coğrafi deyil, etnik adla adlanması məsələsi və xüsusilə də qərb ləhcəsinin xarakterik cəhətlərinə uyğunluğu göstərilir. Belə ki, M.Məmmədli yazır: “... yüzilliklər boyu inkişaf nəticəsində tayfa dillərinin xüsusiyyətləri bir-birinə qarışmış, yalnız oğuz və qıpçaq elementləri cüzi şəkildə bir-birindən fərqlənir. Hazırda Azərbaycan dilinin tayfa mənsubiyyətini indiyə kimi qoruyub saxlayan ayırım, Kərkük-türkman, qaşqay, əfşar, qacar, eynalı, qarapapaq, xalac və s. dialektləri müxtəlif ərazilərdə yayılmışdır. Azərbaycan Respublikasında yalnız Gədəbəy, Daşkəsən və b. bölgələrdə məskunlaşan ayrımlar öz qədim tayfa mənsubiyyətini və dialektlərini qoruyub saxlamışlar. Ayırım dialekti dilimizin qərb ləhcəsinin xüsusiyyətlərinə uyğundur” (6, s. 45).

Dialektologiyaya, xüsusilə də onun xüsusi bir qolu olan tarixi dialektologiya aid dərs vəsaiti prof. Elbrus Əzizov tərəfindən yazılıb (3). Mövcud kitabda ayırım dialektinə xüsusi yer ayrılmasa da, müəllif bir sıra dialektoloji fikirləri əsaslandırarkən ayırım dialektinə də müraciət etmiş və bu dialektə məxsus faktik nümunələr vermişdir (3, s. 163, 164, 167). Azərbaycan dilinin köklərindən danışarkən oğuzlardan da bəhs edir və M.Kaşgariyə əsaslanaraq oğuzların 24 tayfadan ibarət olduğunu vurğulayır. Məhz həmin tayfalar arasında eydür (ayırım) adı da keçir, həmçinin hər tayfanın öz məskunlaşdığı oymaqların (ərazilərin) olduğu da göstərilir (3, s. 47-48).

Digər bir dərs vəsaiti isə “Azərbaycan dialektologiyası” adı ilə dos. Gülxanım Vəliyeva tərəfindən hazırlanıb. Müəllif bu kitabında ayrı-ayrı ləhcə, dialekt və şivələrə aid xüsusiyyətləri təqdim edərkən ayırım dialektindən, onun özünəməxsus xüsusiyyətlərindən, həmçinin qərb ləhcəsi ilə ümumi və fərqli cəhətlərdən ayrıca bəhs etmişdir (10, s. 24-26). G.Vəliyeva bu dialekt haqqında əvvəlcə belə bir məlumat verir: “Azərbaycan şivələri içərisində Ayırım şivəsi öz orijinallığı, özünəməxsusluğu ilə seçilən ünsiyyət formasıdır. Bunu nəzərə alaraq Ayırım şivəsinin dil xüsusiyyətləri ayrıca təqdim olunur. Ayırım şivəsini ilk tədqiq edən Ə.Babazadə (*Əliəkbər Babazadə haqqında xüsusi qeydimiz var – R.B.*) olmuşdur.

Ayrımlar Gədəbəy, Daşkəsən, Tovuz, Qazax, Kəlbəcər, Göygöl və s. ərazilərdə yaşayırlar. Ayırım şivəsi Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsində qərb ləhcəsinə daxildir. Bu şivənin qərb ləhcəsi ilə ümumi və fərqli cəhətləri vardır” (10, s. 24). Mövcud vəsaitdə ayırım dialekti barədə qısa məlumatdan sonra müəllif ayırım dialektinin qərb ləhcəsi ilə ümumi cəhətlərini doqquz (10, s. 24-25), fərqli cəhətlərini isə on bəndlə (10, s. 25-26) təqdim edir. Həmçinin bu dialektə məxsus leksik xüsusiyyətləri, (10, s. 26) qısaca da olsa, diqqətə çatdırır. Müəllif burada ayırım dialektinin qərb ləhcəsi ilə ümumi cəhətlərinə sağır *ŋ* səsinə, ikinci və üçüncü hecalarda açıq dodaq saitlərinin işlənməsini, qalınlaşma hadisəsini, sözlərin müvafiq yerlərində *b>v*, *c>j*, *b>p*, *d>t*, *v>y* əvəzlənmələrini, söz əvvəlində *h* və *y* səslərinin düşməsinə, təsirlik halın *-y⁴* şəkilçisi ilə işləmə bilməsini, qələcək zamanın *-ajax*, *-əjəx* şəkilçisi ilə bərabər, *-aş*, *-əş* şəkilçisi ilə də işlədilməsini xüsusi qeyd edir.

Ayırım dialektinin qərb ləhcəsindən fərqli, yəni spesifik cəhətlərinə isə söz əvvəlində *ğ* samitinin işlənməsini, *dz* səsinin olmasını, *g>q*, *y>ğ*, *k>k* əvəzlənməsini, birinci və ikinci şəxs şəkilçilərinin qapalı səslərlə ifadə olunmasını (almışım), birinci şəxs təkində indiki zamanın *-eyr*, *-oyr*, *-öyr* ilə ifadə olunmasını, ikinci və üçüncü şəxsdə indiki zamanın *-ey*, *oy*, *öy* ilə işlənməsini, *-ıfıan* feili bağlama şəkilçilərinin işlənməsini, gah bağlayıcısı əvəzinə ara sözünün işlənməsini aid edir.

Müəllif ayırım dialektinin leksik xüsusiyyətlərindən bəhs açarkən muzı (xəsis), pəntöy (küt), şırnəx (kiçik şələlə), özünəbəy (toyu olan oğlan), əfçi (arvad xüsusiyyətli kişi), peydəri (həmişə), çini (nəlbəki) kimi sözləri sadəcə qeyd edir.

Bunlardan başqa, kitabda digər dialektoloji məsələlər şərh olunarkən və onlara nümunələr gətirilərkən ayırım dialektinə aid nümunələr də təqdim edilir.

Xüsusi vurğulayaq ki, Gülxanım Vəliyevanın bu kitabında ayırım dialekti haqqında təqdim edilən məlum kiçik həcmli qeydlər sanki ayırım dialektinin öyrənilməsi üçün xüsusi bir proqramdır.

Ayrı-ayrı dialekt və şivələrə həsr edilən dissertasiya və ya monoqrafiyalarda bu barədə öz əksini tapan məqamlar

Artıq vurğulandığı kimi, ayırım dialektinə aid xüsusi bir əsər əlimizdə yoxdur. Lakin ayırım dialektinin bir hissəsini özündə cəmləşdirən bəzi monoqrafik tədqiqatlar mövcuddur. Onlardan biri Buta Sadıqovun 1963-cü ildə yazdığı “Azərbaycan dilinin Gədəbəy şivələri” (7) adlı namizədlik dissertasiyasıdır. Bu iş ayrıca kitab kimi çap edilməsə də, dissertasiya şəklində (bircə nüsxə) Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin kitabxanasında saxlanılır. Alimin mövcud dissertasiyası ilə tanışlıq onu deməyə əsas verir ki, burada obyekt ayırım dialektinin araşdırılması olmasa da, Gədəbəy şivələri də ayırım dialektinin bir tərkib hissəsi olduğundan onun bizim üçün əhəmiyyəti böyükdür. Belə ki, müəllif bu əsərdə Gədəbəy şivələrini araşdırarkən bu rayonun ayırım kəndlərinə məxsus dialekt xüsusiyyətlərini fərqləndirməyə çalışmış, ayrımlar və ayırım dialektinə məxsus bəzi xarakterik cəhətləri göstərmişdir.

B.Sadıqov dissertasiyasının “Bir neçə söz” başlıqlı hissəsində topladığı dialekt materiallarına əsaslanaraq Gədəbəy şivələrini üç hissəyə ayırdığını vurğulayır: 1) Gədəbəy-ayırım şivəsi; 2) Şınıx şivəsi; 3) Miskinli şivəsi (7, s. 4). Tədqiqatçı burada belə bir izahat da verir: “Gədəbəy-ayırım şivəsi dedikdə, türkoqoji ədəbiyyatdan Ayırım şivələri adı ilə məlum olan şivələrin bu rayona daxil olan hissəsi nəzərdə tutulur. Buna görə də əsərdə ancaq Gədəbəy

rayonundakı ayırım kənd şivələrindən danışılmışdır. Bundan əlavə, ayrımlar haqqında Ə.Ələkbərzadə və Q.Qaraqaşlı etnoqrafik səpkidə əsərlər də yazmışlar” (7, 4). Şınıx şivəsinin bəzi özünəməxsusluğunun olması ilə bərabər, Azərbaycan dilinin qərb şivələrinə, xüsusilə də Qazax dialektinə uyğunluğundan bəhs edir. Miskinli şivəsini isə ayırım və Şınıx şivələri arasında mövcud olan keçid bir şivə xüsusiyyətinə malik olduğunu göstərir, yəni bu şivə digər hər iki şivənin xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. Bizcə, müasir dialektoloji yanaşmalar baxımından belə bir qənaətə gəlmək çətindir. Ona görə ki, hazırda apardığımız tədqiqat və topladığımız konkret faktlar əsasında daha fərqli fikirlər irəli sürmək, bölgülər etmək mümkündür. Belə ki, indi etdiyimiz müşahidələrə, əldə etdiyimiz materiallara əsasən, ayırım kəndlərinin əhatə dairəsinin daha geniş ərazilərdə mövcudluğunu deyə bilərik (Bu barədə digər yazılarımızda ətraflı bəhs edəcəyik).

Ayırım dialektindən qismən də olsa, bəhs olunan digər bir əsər Şövkət Manaf oğlu Kərimova məxsusdur. Onun “Azərbaycan dilinin Çənərbək və Karvansaray şivələri” (5) adlı kitabında ayırım şivəsinə də yer verilir. Belə ki, müəllif araşdırmış olduğu rayonların şivələrini 3 qrupda sistemləşdirir: 1. Qaraqoyunlu şivəsi. 2. Göyçə şivəsi. 3. Ayırım şivəsi (5, s. 21). Əvvəlcə, adı çəkilən şivələrin hər birinin ayrılıqda fonetik-qrammatik və leksik xüsusiyyətləri barədə qısa məlumat verir. Ayırım şivəsində xəbərlilik kateqoriyasının, nəqli keçmişin, indiki zamanın ifadə formalarına aid şəkilçi formalarını və onların əks onuduğu nümunələr təqdim edir, həmçinin bir neçə leksik vahidləri verməklə kifayətlənir (5, s. 22-23). Bundan başqa kitabın əsas hissəsində müəllif fonetika, morfologiya, sintaksis və leksikanı geniş təhlil edərkən ayırım şivəsinə aid nümunələrlə də fikirlərini möhkəmləndirmişdir. Əsərə nəzər salanda görürük ki, burada ayırım dialektinin bəzi şivələrinə əsaslanaraq fikir bildirilmiş və nümunələr verilmişdir. Bu baxımdan da ayırım dialektinin bütövlükdə araşdırılmasının vacibliyini vurğulamaq bir daha yerinə düşür.

Ayırım və ayırım dialektinin mövcudluğu, yayılma arealları barədə biz Könül Səmədovanın “Qərbi Azərbaycan – indiki Ermənistan etnotoponimlərinin arealları” (8) adlı monoqrafiyasından da bəzi məlumatları əldə edə bilərik. Belə ki, bu əsərdə tədqiqatçı ayırım etnosunun Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazilərində məskunlaşdığı yerlərin adları haqqında maraqlı bilgiler təqdim edir. K.Səmədova yazır: “Ermənistan ərazisindəki toponimlər arasında, doğrudan da, etnotoponimlərin sayı az deyildir. Məsələn, Eymur, Orand, Çovdar, Çabanlı və s. Eymur etnotoponiminin Ayrum // Ayırım // İmer // İmir variantları vardır. Ermənistanda bu etnotoponim Ayrum, Ayrum Mets, Ayrum Pokr kənd adlarında qalmışdır. Yuxarıda toponimlərin saxtalaşdırma məqsədilə dəyişdirilmə prinsiplərini nəzərdən keçirərkən “böyük” və “kiçik” sözlərinin tərcümə edilməsi göstərilmişdi. Mets – böyük, pokr – kiçik mənasında olduğundan, əslində, Ermənistanda Böyük Ayırım, Ayırım, Kiçik Ayırım toponimlərinin olduğu aydınlaşır. Eymur sözünün etnonim olması Mahmud Kəşgərinin lüğətində qeyd edilmişdir. Müəllif göstərir ki, eymurlar oğuz tayfalarının iyirmi iki nəslindən biridir. Eymur etnotoponiminin Ermənistanda üç kəndin adında əksini tapması həmin torpaqların türklərin qədim yaşayış məskənlərindən olmasını bir daha sübuta yetirir” (8, s. 17). Göründüyü kimi, qeyd edilən etnotoponimlər adı çəkilən yerlərin tarixi Azərbaycan yurdu olmasını təsdiq edən mühüm faktlardır. Həmçinin mövcud adlar Azərbaycan xalqının qədim türk etnosları ilə ayrılmaz bağlara sahib olduğunu özündə ehtiva edir. O cümlədən də indiki qondarma Ermənistan Respublikasının ərazisi hesab edilən tarixi Azərbaycan ərazilərində Oğuz tayfalarından biri olan ayrımların məskunlaşması da ən tutarlı sübutdur. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, dil faktları xalqın tarixi keçmişini özündə yaşadan milli kimlikdir. Məhz haqqında bəhz etdiyimiz monoqrafiyada da bu məsələlər öz əksini tapır, türk etnoslarına məxsus yer adları təfəkkür süzgəcindən keçirilərək təhlil olunur. Ayırım əsaslı etnotoponimlərə aydınlıq gətirilir. Bu da mövcud ərazilərdə ayırım dialektinin işlənməsinin təbii hal olduğunu bir daha göstərmiş olur.

Nəticə. Araşdırmada əldə olunan qənaətləri belə sistemləşdirə bilərik:

1. Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycanın hüduqlarında, hətta hüduqlarından kənarda da məskunlaşan, etnik dialekt xüsusiyyətlərini bu gün də mühafizə edən, oğuz etnosuna mənsub ayrımlar və onlara məxsus dialekt indiyə kimi ayrıca öyrənilməmişdir (yaxud öyrənilsə də, bununla bağlı əldə heç bir əsər mövcud deyildir).

2. Ayrımlar və ayırım dialekti xüsusi tədqiqat mövzusu kimi geniş araşdırılmasa da, bununla bağlı məlumatlara bəzi mənbələrdə rast gəlmək mümkündür. Əldə edilən mənbələrin də bir neçəsində ayırım dialektinin öyrənilməsinin vacibliyi vurğulanır. Bu baxımdan da belə bir mövzunun işlənməsi aktual və zamanın tələbidir.

3. Ayırım dialektinin öyrənilməsi həm milli kimlik, həm Azərbaycan dilinin qədim tarixə söykəndiyinin əsaslandırılması, həm dilin arxaik qatının bir sıra özəlliklərinin bu dialektə mühafizəsi, həm qondarma Ermənistan Respublikasının mövcud ərazilərinin tarixi Azərbaycan yurdu olmasının sübutu, həm də Azərbaycan dilinin zəngin dialekt materiallarına sahibliyi baxımından çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bağirov O. Emir yurdundan qalan izlər. Tərəqqi qəz., 27 yanvar 1990-cı il, s. 4.
2. Behbudov S. Azərbaycan dilinin ayırım şivəsində feilin nəqli keçmiş zamanı // Səfi Behbudov 75. (tərt. ed. G.K.Binnətova, red. Q.Ş.Kazımov). Bakı: Nurlan, 2008, 230 s., səh: 67-71.
3. Əzizov, E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Dərs vəsaiti. 2-ci nəşri. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 348 s.
4. Hüseynova, H. Dialektologiya. Bakı: Füyuzat, 2023, 432 s.
5. Kərimov Ş.M. Azərbaycan dilinin Çənərbək və Karvansaray şivələri. Bakı: Nurlan, 2004, 362 s.
6. Məmmədli, M.Ə. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: Zərdabi Nəşr, 2019, 352 s.
7. Sadıqov B.P. Azərbaycan dilinin Gədəbəy şivələri. Fil. elm. nam. diss. Bakı, 1963, 370 s.
8. Səmədova K.İ. Qərbi Azərbaycan – indiki Ermənistan etnotoponimlərinin arealları (monoqrafiya) / K.İ.Səmədova. – Bakı: Nurlan, – 2008. – 150 s.
9. Şirəliyev, M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları / M.Şirəliyev. – Bakı: Şərq və Qərb, – 2008. – 416 s.
10. Vəliyeva, G. Azərbaycan dialektologiyası. Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 121 s.
11. Vəliyeva, G. Ayrımlar və ayırım şivəsi haqqında // “Azərbaycan filologiyası: inkişafın yeni mərhələsi” mənzusunda respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 2 noyabr, – 2016, – s. 84-86.

Açar sözlər: Azərbaycan dilçiliyi, ayrim dialekti, ayrimlar, araşdırma mövzusu, öyrənilmə səviyyəsi

Ключевые слова: азербайджанское языкознание, диалект айрым, айрыми, предмет исследования, уровень изучения

Key words: Azerbaijani linguistics, the dialect of ayrim, ayrim, subject of research, level of study

Azərbaycan dilçiliyində ayrimlar və ayrim dialektinin öyrənilməsi

Xülasə

Məqalə giriş, əsas hissə və nəticə hissələrindən ibarətdir. Girişdə Azərbaycan dilçiliyində dialektologiya ilə bağlı görülən işlərə qısa da olsa, vurğulanır. Ayrim dialektinin indiyə kimi ayrıca araşdırma mövzusu olamması məsələsi diqqətə çatdırılır və bu dialektin tədqiqatə cəlb edilməsinin zəruriliyi göstərilir.

Əsas hissədə ayrim dialektinin öyrənilmə səviyyəsinə nəzər salınır. Ayrimlar və ayrim dialektindən bəhs edilən mənbələr üç qrupda sistemləşdirilir: ayrim dialektinə və ya ayrimlara həsr edilən kiçik həcmli yazılar; dialektologiyaya dair hazırlanmış dərslik, dərs vəsaiti və digər kitablarda mövcud olan qeydlər; ayrı-ayrı dialekt və şivələrə həsr edilən dissertasiya və ya monoqrafiyalarda bu barədə öz əksini tapan məqamlar. Hər bir bölgüyə uyğun mənbələrdə mövcud mövzu ilə bağlı verilən məlumatlar şərh olunur, münasibət bildirilir.

Məqalənin nəticə hissəsində tədqiqat zamanı əldə edilən yekun qənaətlər öz əksini tapır.

Изучение айрыми и айрым диалектов в Азербайджанской лингвистике

Резюме

Статья состоит из вводной, основной и заключительной частей. Во введении подчеркивается, хотя и кратко, работа, связанная с диалектологией в Азербайджанском языкознании. Доводится до сведения, что «айрым» диалект до сих пор является предметом отдельного исследования, и указывается на необходимость привлечения этого диалекта к исследованию. В основной части рассматривается уровень изучения «айрым» диалекта. Отрывки и источники, относящиеся к диалекту, систематизируются в трех группах: небольшие по объему сочинения, посвященные «айрым» диалекту или отрывкам; заметки, содержащиеся в подготовленных учебниках, учебных пособиях и других книгах по диалектологии; моменты, отраженные в диссертациях или монографиях, посвященных «айрым» диалектам и диалектам. В источниках, соответствующих каждому разделу, интерпретируется информация, представленная по существующей теме, выражается отношение. В заключительной части статьи отражены итоговые выводы, сделанные в ходе исследования.

Study of ayrim and ayrim dialects in Azerbaijani Linguistics

Summary

The article consists of an introductory, main and final part. The introduction emphasizes, albeit briefly, the work related to dialectology in Azerbaijani linguistics. It is brought to the attention that the “ayrim” dialect is still the subject of a separate study, and the need to involve this dialect in the study is indicated. The main part examines the level of study of the “ayrim” dialect. Excerpts and sources related to the dialect are systematized in three groups: small-sized essays devoted to the “ayrim” dialect or excerpts; notes contained in prepared textbooks, manuals and other books on dialectology; points reflected in dissertations or monographs devoted to the “ayrim” dialects and dialects. The sources corresponding to each section interpret the information presented on the existing topic, expressing an attitude. The final part of the article reflects the final conclusions made during the study.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova